

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

**ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΚΣΤ'
2005**

ΑΘΗΝΑ 2005

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΑΝΤΟΒΑΣΙΛΙΣΣΑΣ
ΣΤΗΝ ΤΡΙΓΛΕΙΑ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΙΑΣ*

Ο ναός της Παναγίας της Παντοβασιλίσσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας είναι από παλιά γνωστός στην επιστήμη¹. Παρά ταύτα, το μνημείο δεν έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει το αντικείμενο συστηματικής μελέτης, όπως του αξίζει. Σκοπός του παρόντος σημειώματος είναι η παρουσίαση ορισμένων παρατηρήσεων όσον αφορά στην αρχιτεκτονική του, με την ελπίδα αυτές να συμβάλουν σε αυτή ακριβώς τη μελέτη.

Το μνημείο, γνωστό σήμερα ως Kemerli Kilise, βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της κωμοπόλεως της Τρίγλειας

(τώρα Zeytinbaği), πολύ κοντά στον γκρεμό που ορίζει τον οικισμό από την πλευρά της Προποντίδας. Στοιχεία από πηγές για την παλαιότερη ιστορία του δεν είναι γνωστά. Με βάση τα μορφολογικά του στοιχεία το μνημείο είχε χρονολογηθεί από πολλούς ερευνητές στην περίοδο ακμής της Τρίγλειας, στον όψιμο 13ο αιώνα². Πιο πρόσφατα, ωστόσο, οι Kuniholm και Striker χρονολόγησαν με τη μέθοδο της δένδροχρονολογήσεως το ναό λίγο μετά το 1336³. Ο ναός δεν μετατράπηκε σε τζαμί μετά την κατάκτηση της Τρίγλειας από τους Οθωμανούς,

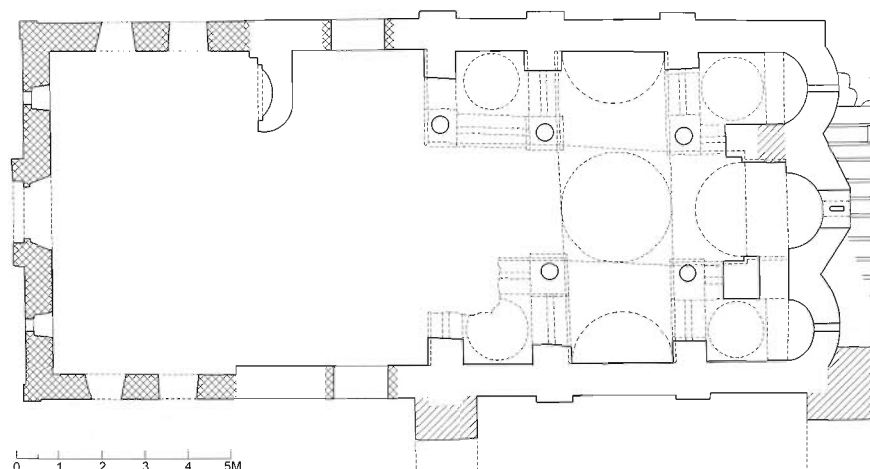
* Αφορμή για τη σύνταξη του σημειώματος έδωσε μια σύντομη επίσκεψη στην Τρίγλεια, που έγινε κατά τη διάρκεια ενός περιηγητικού ταξιδιού στην Ανατολική Θράκη και τη Βιθυνία μεταξύ 12ης και 16ης Ιουλίου 2001. Στο ταξίδι συμμετείχαν, εκτός από τον γράφοντα, οι καθηγητές Χ. Μπούρας και Π. Βοκοτόπουλος, ο Πλ. Θεοχαρίδης, αρχιτέκτων της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ο Γ. Φουστέρης, θεολόγος-αρχαιολόγος, ο Ι. Φουστέρης, φιλόλογος, και οι Ν. Τουτός και Μ. Κάππας, αρχαιολόγοι. Σε όλους οφείλονται ευχαριστίες για τις παρατηρήσεις τους κατά τις επιτόπου συζητήσεις μας, ιδιαίτερος δε στον καθηγητή Χ. Μπούρα για τις χρήσιμες υποδείξεις που έκανε στο κείμενο που ακολουθεί. Ευχαριστίες, τέλος, οφείλονται στην αρχαιολόγο κ. Ευαγγελία Πίγκου για τη μετάφραση των τουρκικών άρθρων. Τα σκαριφήματα αναπαραστάσεως που συνοδεύουν το κείμενο έχουν συνταχθεί από τον γράφοντα με τη συνδρομή, όσον αφορά τη σχεδιάσή τους στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, των Γ. Μανού, αρχιτέκτονα μηχανικού ΑΠΘ, και Ν. Γαλάνη, μηχανολόγου ΣΕΛΕΤΕ-εκπαιδευτικού, και βασίζονται στα δημοσιευμένα σχέδια των Mango - Ševčenko και Pekak, και σε ελάχιστες μετρήσεις που ελήφθησαν στις 14 Ιουλίου 2001.

¹ Η κυριότερη σχετική με το μνημείο βιβλιογραφία είναι η εξής: Τρ. Ευαγγελίδης, Περί τινων αρχαιοτάτων βυζαντινών μονών εν Βιθυνία, *Σωτήρ* 12 (1889), 94-95. F.W. Hasluck, Bithynica, *BSA* 13 (1906-1907), 291-292. F.W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge 1910, 59. B.A. Pančenko, *IRAİK* 15 (1911), 276. Τρ. Ευαγγελίδης, *Βρύλλειον - Τρίγλεια*, Αθήνα 1934, 15 κ.ε. S. Eyice, Monuments byzantins anatoliens ineditis ou peu-connus, *CorsiRav XVIII* (1971), 316-317. C. Mango - I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of

the Sea of Marmara, *DOP* 27 (1973), 238-240 (στο εξής: Marmara). Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, 100 σημ. 3, 210. Υ. Ötügen - A. Durukan - S. Pekak, *Türkiye' de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* 4, Άγκυρα 1986, 484-486. P.I. Kuniholm - C.L. Striker, Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions, 1983-1986, *JFA* 14 (1987), 396, πίν. 2. R. Ousterhout, Constantinople, Bithynia and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture, στο S. Çurčić και D. Mouriki (επιμ.), *Twilight of Byzantium*, Princeton 1991, 87. Α. Μήλλας, *Προποντίδα, «μια θάλασσα της Ρωμοσύνης»*, Αθήνα 1992, 42-43. M.S. Pekak, Zeytinbaği/Trilye Bizans Dönemi Kiliseleeri, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13 (1995), 314-316. Υ. Ötügen - R. Ousterhout, The Byzantine Church at Çeltikdere, *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Amsterdam 1995, 89. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 349, 604, σημ. 78. Σχέδια του μνημείου έχουν δημοσιεύσει οι: Hasluck, Bithynica, ό.π., εικ. 4 (κάτοψη)· Mango - Ševčenko, Marmara, εικ. 20 (κάτοψη)· Ötügen - Durukan - Pekak, *Eski Eserler*, σχέδ. 132 (κάτοψη)· Pekak, Zeytinbaği/Trilye, ό.π., σχέδ. 6 (κάτοψη)· φωτογραφίες του βλ. στους: Hasluck, Bithynica, ό.π., πίν. I.4· Mango - Ševčenko, Marmara, εικ. 22-39· Ötügen - Durukan - Pekak, *Eski Eserler*, εικ. 285-286· Ousterhout, Constantinople, Bithynia, ό.π., εικ. 24· Μήλλας, *Προποντίδα*, εικ. σ. 64-66· Pekak, Zeytinbaği/Trilye, ό.π., εικ. 6-10.

² Eyice, Monuments anatoliens, ό.π., 317. Mango - Ševčenko, Marmara, 238. Βελένης, *Ερμηνεία*, 100 σημ. 3.

³ Kuniholm - Striker, Dendrochronological Investigations, ό.π., 396, πίν. 2. Βλ. και Ousterhout, Constantinople, Bithynia, ό.π., 87.

Εικ. 1. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Κάτοψη (βάσει σχεδίων των Mango - Ševčenko, Marmara, εικ. 20 και Pekak, Zeytinbaği/Trilye, σχέδ. 6).

αλλά εξακολούθησε να λειτουργεί ως χριστιανική εκκλησία. Το 1676 επισκέφθηκε το μνημείο ο J. Covel, ο οποίος το περιέγραψε συνοπτικά στις σημειώσεις του⁴. Αρκετά στοιχεία για την ιστορία του ναού κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα διέσωσαν οι παλαιότεροι μελετητές του, κυρίως οι Τρ. Ευαγγελίδης, Β.Α. Ρατζένκο και F.W. Hasluck⁵. Είναι έτσι γνωστό ότι από το σεισμό της 10ης Νοεμβρίου 1855 καταστράφηκε ο τρούλος και το κωδωνοστάσιό του. Αμέσως μετά ανακατασκευάστηκε ο τρούλος, ενώ το 1883 οικοδομήθηκε νέο κωδωνοστάσιο και ο ναός επεκτάθηκε προς δυσμάς⁶. Μετά την Έξοδο των Ελλήνων από την Τρίγλεια, το 1922, ο ναός περιήλθε ως ανταλλάξιμος σε ιδιώτες. Αφού για πολλά χρόνια χρησίμευσε ως αποθήκη, εγκαταλείφθηκε και σήμερα σώζεται ερειπωμένος χωρίς χρήση⁷.

Πριν από την εγκατάλειψη και την ερείπωσή της η εκκλησία είχε τη μορφή θολωτής βασιλικής (Εικ. 1) που είχε προκύψει από την προς δυσμάς επέκταση του αρχικού ναού, μέρος του οποίου είχε για το σκοπό αυτό κατεδαφισθεί (Εικ. 2 και 3). Από την ύπαρξη τοιχογραφικού διακόσμου, εξίτηλου δυστυχώς σήμερα, στην όψη του αρχικού δυτικού τοίχου του ναού, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι το κτίσμα του όψιμου 19ου αιώνα κατέλαβε τη θέση ενός παλαιότερου εξωνάρθηκα.

Ο αρχικός ναός (Εικ. 4, 5, 6, 7 και 8) ήταν μετρίου μεγέθους. Οι εξωτερικές του διαστάσεις ήταν περίπου

Εικ. 2. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Άποψη από ΝΑ. (Mango - Ševčenko, Marmara, εικ. 22).

⁴ Οι σημειώσεις του Covel δημοσιεύθηκαν από τους Mango - Ševčenko, Marmara, 238 και εικ. 2.

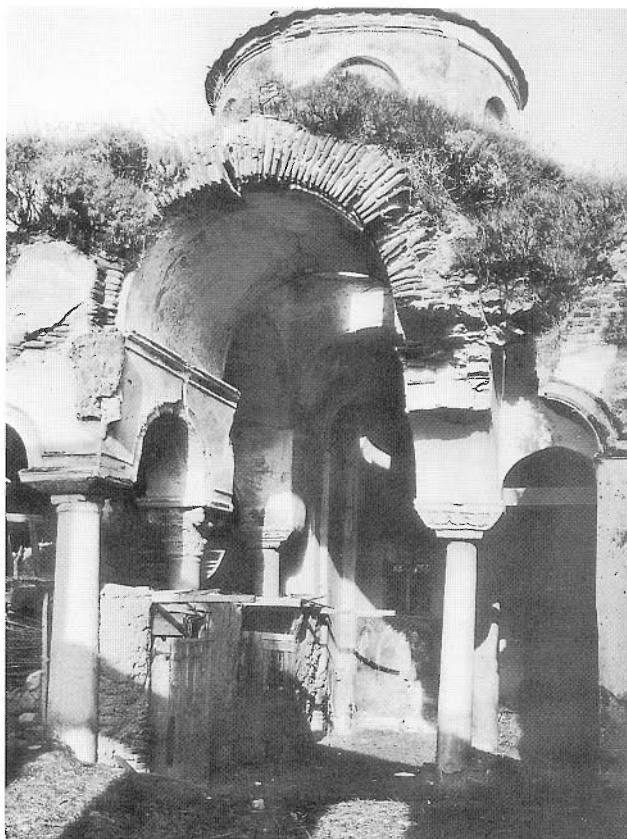
⁵ Αναδημοσίευση με σχολιασμό των σημαντικότερων από τα στοιχεία αυτά βλ. στο ίδιο, 238-240.

⁶ Στο ίδιο, 238.

⁷ Στο ίδιο, 238. Μήλλας, Προποντίδα, 43. Pekak, Zeytinbaği/Trilye, ό.π., 314.

9,20×13,50 μ., χωρίς τις κόγχες του ιερού. Τυπολογικά έχει χαρακτηριστεί απλός τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος⁸. Με βάση, ωστόσο, μια πιο προσεκτική παρατήρηση στην ιδιότυπη διάταξη του ιερού θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι ο ναός αποτελεί μάλλον μιαν ιδιόρρυθμη παραλλαγή των σύνθετων τετρακίονιων σταυροειδών εγγεγραμμένων (Εικ. 4 και 7). Το θέμα έχει ως εξής: το ιερό απηρτίζετο μεν πλήρως από ιερό βήμα και υποτυπώδη παραβήματα, η κάλυψη με ημικυλινδρικούς θόλους των οποίων διακρινόταν από εκείνη του ανατολικού σκέλους του σταυρού (Εικ. 9) και των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων αντίστοιχα, αλλά παρουσίαζε αφ' ενός σύμπτυξη και αφ' ετέρου αλληλοδιείσδυση με το χώρο του κυρίως ναού. Πρόκειται για μια άγνωστη, όσο γνωρίζω, από άλλα παραδείγματα διάταξη όπου είναι έκδηλος ο πειραματισμός.

Η κάλυψη του κυρίως ναού γινόταν με ημικυλινδρικούς θόλους στα σκέλη του σταυρού (Εικ. 10) και με φουρνικά στα γωνιακά διαμερίσματα (Εικ. 11). Η κάλυψη του νάρθηκα πρέπει να ήταν τριμερής. Οι δύο πλάγιοι χώροι καλύπτονταν πιθανότατα με ημικυλινδρικούς θόλους, ενώ ο κεντρικός θα καλυπτόταν ενδεχομένως με σταυροθόλιο ή με φουρνικό (Εικ. 4, 5, 6 και 7). Ο νάρθηκας ήταν ενοποιημένος με τον κυρίως ναό, καθώς στη θέση του δυτικού τοίχου του τελευταίου υπήρχαν εξαρχής δύο κίονες⁹ (Εικ. 3 και 4). Η πλήρης ενοποίηση του νάρθηκα με τον κυρίως ναό που επιτυγχάνεται με τον τρόπο αυτό, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, λίγο και περιστασιακά μόνο έχει απασχολήσει την έρευνα¹⁰. Από τα γνωστά παραδείγματα φαίνεται ότι πρόκειται για φαινόμενο της ναοδομίας της υστεροβυζαντινής περιόδου¹¹, άγνωστο παλαιότερα¹²,

Εικ. 3. Τρίγλια. Ναός Παντοβασίλισσας. Αποψη του εσωτερικού προς Α. (Mango - Ševčenko, Marmara, εικ. 27).

αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί την κατάληξη μιας παλαιάς τάσεως ενοποίησης των χώρων του κυρίως ναού και του νάρθηκα μέσω μεγάλων

⁸ Ötügen - Ousterhout, Çeltikdere, ό.π. (υποσημ. 1), 89. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 604, σημ. 78.

⁹ Μπούρας - Μπούρα, ό.π., 349. Η ασάφεια που δημιουργείται στην περιοχή αυτή του κτιρίου από τις νεότερες επεμβάσεις σε συνδυασμό με την προχωρημένη ερείπωση παρέσυραν, όχι αδικαιολόγητα, τους Mango και Ševčenko, οι οποίοι σημειώνουν ότι ο ναός δεν είχε νάρθηκα, αλλά επεκτεινόταν προς δυσμάς με ένα ακόμη ζεύγος κίωνων (Mango - Ševčenko, Marmara, 239).

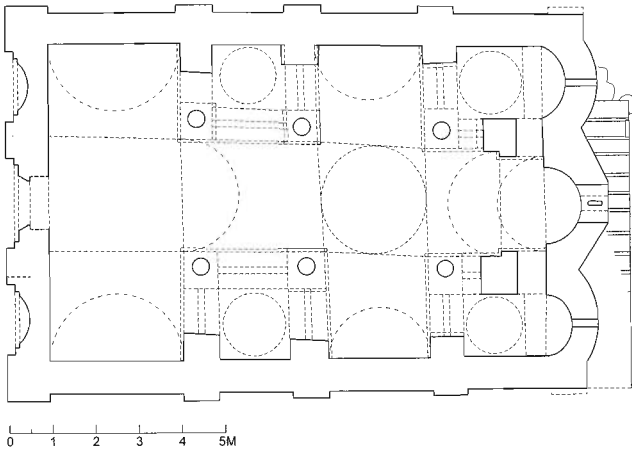
¹⁰ P. Vocotopoulos, Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences, *Zograf* 27 (1998-1999), 84. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 349.

¹¹ Στα παραδείγματα της διατάξεως που έχει συγκεντρώσει ο Π. Βοκοτόπουλος (ό.π., 84), τα οποία είναι το καθολικό της μονής της Κάτω Παναγίας στην Άρτα, το καθολικό της μονής των Μεγάλων Πυλών (Πόρτα-Παναγιά) στην Πύλη Τρικάλων, ο ναός της Μεγάλης Παναγίας στην Παραμυθιά, ο ναός του Αγίου Νικολάου

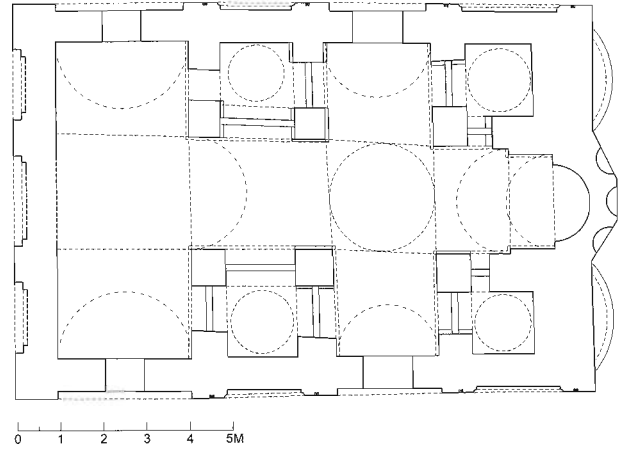
στον Μεσποτάμο της Αλβανίας, ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino, το καθολικό της μονής Μαιτεί κοντά στο Cumanovo, ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Psača και το καθολικό της μονής Μάρκον κοντά στα Σκόπια, πρέπει να προστεθεί, εκτός από το ναό της Παντοβασίλισσας στην Τρίγλια, και το καθολικό της μονής Αγίου Λαυρεντίου στον Άγιο Λαυρέντιο του Πηλίου (Στ. Μαμαλούκος, Οι βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας, *Έν Βόλω* 12 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), 35).

¹² Το μόνο παλαιότερο του 13ου αιώνα γνωστό παράδειγμα είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Άνω Κόρθι της Άνδρου (Vocotopoulos, Church Architecture in the Despotate, ό.π., 84 και Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 349). Από τη νέα, ωστόσο, αναλυτική αποτύπωση και τεκμηρίωση που έγινε από το Αρχιτεκτονικό Γραφείο του γράφοντος και της Α. Καμπόλη, με αφορμή τη σύνταξη μελέτης συντηρήσεως και αποκαταστάσεως του ναού, προέκυψε ότι η διάταξη είναι αποτέλεσμα των νεότερων εκτετα-

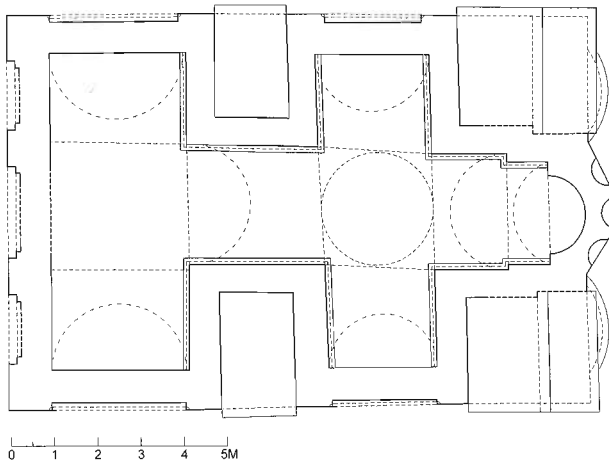

Εικ. 4. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Κάτοψη Α. Αναπαράσταση (σκαρίφημα).

Εικ. 5. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Κάτοψη Β. Αναπαράσταση (σκαρίφημα).

Εικ. 6. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Κάτοψη Γ. Αναπαράσταση (σκαρίφημα).

τοξωτών ανοιγμάτων και τριβήλων στη θέση των θυρών¹³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως ενδιάμεσο βήμα μεταξύ της μερικής ενοποιήσεως των χώρων μέσω τριβήλου και της πλήρους ενοποιήσεώς τους διά της καταργήσεως του ενδιάμεσου τοίχου παρουσιάζει η περίπτωση του ναού του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια του Κουβαρά¹⁴ (λίγο πριν από το 1232¹⁵), όπου το τριβήλο έχει αποκτήσει πλάτος μεγαλύτερο από εκείνο του τυμπάνου του δυτικού σκέλους του σταυρού, διατηρώντας, ωστόσο, το χαρακτήρα του. Η πρακτική της ενοποιήσεως του νάρθηκα με τον κυρίως ναό συνεχίσθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Σε πάμπολλες, μάλιστα, περιπτώσεις, σε αυτή ακριβώς την πρακτική οφείλεται εν πολλοίς ο χαρακτήρας βασιλικής που έχουν ναοί, οι οποίοι κατά τα άλλα παρουσιάζουν πλείστα όσα στοιχεία των σταυροειδών εγγεγραμμένων, όπως σε ορισμένες περιπτώσεις έχει σωστά επισημανθεί¹⁶.

μένων επεμβάσεων που έχουν αλλοιώσει σε σημαντικό βαθμό το σπουδαίο αυτό μνημείο (για το ναό του Αγίου Νικολάου βλ. Vocotopoulos, ό.π., 66-67, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

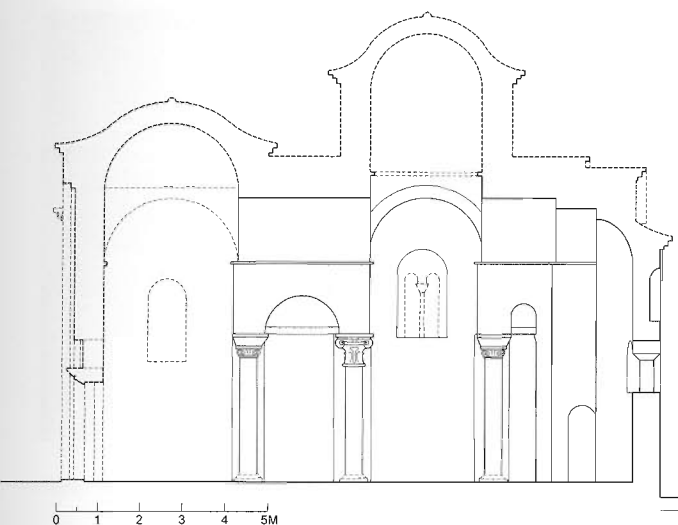
¹³ Για τη σύνδεση κυρίως ναού και νάρθηκα μέσω τριβήλου σε μεσοβυζαντινούς ναούς βλ. Στ. Πελεκανίδης, "Ερευναι ἐν Ἄνω Μακεδονίᾳ, *Μακεδονικά* 5 (1960-63), 369. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Περί τῆν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, *ΔΧΑΕ Ε'* (1969), 160 και σημ. 49. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 160 και 160, σημ. 2. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenda. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique*, Θεο-

σαλονίκη 1975, 40. Στα παραδείγματα που οι παραπάνω ερευνητές έχουν καταγράψει, πρέπει να προστεθεί και ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πλάκας στην Αθήνα (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 35-36).

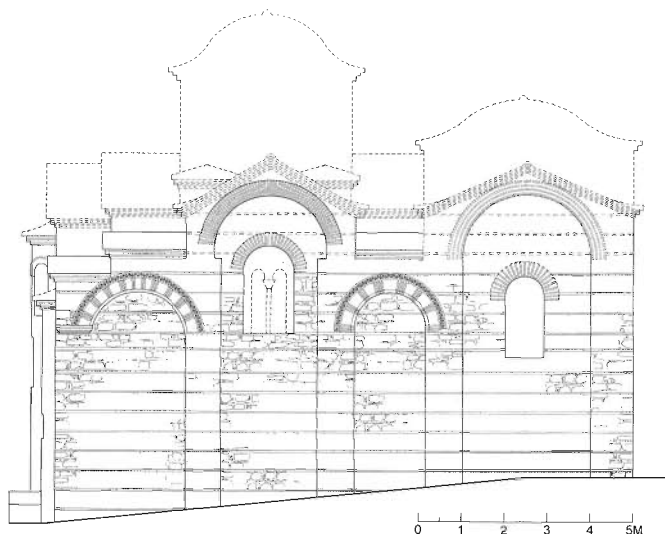
¹⁴ Α.Κ. Ορλάνδος, *Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά*, *Αθηνά* 35 (1923), 181-190. Βοκοτόπουλος, *Ἀγ. Ἰάσων καὶ Σωσιπάτρος*, ό.π., 160, σημ. 49. Coumbaraki-Pansélinou, *Kalyvia-Kouvara et Mérenda*, 37-140. Ν. Πανσελίνου, *Ἅγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Ἀττικῆς*. Επιγραφές - Συμπληρωματικά στοιχεία του τοιχογραφικού διακόσμου, *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 173-188.

¹⁵ Πανσελίνου, *Ἅγιος Πέτρος*, ό.π., 178.

¹⁶ Εντελώς ενδεικτικά βλ. τους ναούς Τιμίου Σταυρού Κρανιάς στην Πίνδο (Π. Μυλωνάς, *Ἡ μονὴ Δολιανῶν ἢ Κρανιάς* στην Πίν-

Εικ. 7. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Τομή κατά μήκος. Αναπαράσταση (σκαρίφημα).

Εικ. 8. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Βόρεια όψη. Αναπαράσταση (σκαρίφημα).

Η προσπέλαση στο εσωτερικό του ναού γινόταν από μία μόνο θύρα που ανοιγόταν στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα (Εικ. 3). Το εσωτερικό του φωτιζόταν επαρκώς από το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του αγίου βήματος, από τα στενά μονόλοβα παράθυρα των παραβημάτων, από τα φαρδιά μονόλοβα παράθυρα των πλάγιων τοίχων του νάρθηκα, από τα δίλοβα πιθανότατα παράθυρα του βόρειου και του νότιου σκέλους του σταυρού και από τα άγνωστου αριθμού και μορφής παράθυρα του τρούλλου (Εικ. 4, 5, 6, 7 και 8). Οι τοίχοι του κυρίως ναού εσωτερικά είναι διαρθρωμένοι με ισχυρά προέχουσες παραστάδες σε αντιστοιχία με τα τόξα που έφεραν τη θολοδομία (Εικ. 4). Τη γένεση της θολοδομίας ορίζει πλίνθινος επιχρισμένος κοσμήτης¹⁷ (Εικ. 7 και 10). Οι μαρμάρινοι κίονες που έφεραν τη θολοδομία του ναού, μαζί με τις βάσεις και τα κιονόκρανά τους

είναι spolia (Εικ. 12 και 13). Το μνημείο είχε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Covel, Ευαγγελίδη και Hasluck¹⁸, μαρμαροθετημένο δάπεδο, από το οποίο σήμερα δεν διακρίνεται τίποτε. Στη μορφή που είχε ο ναός πριν από το 1922 ήταν εν μέρει, αν όχι εξ ολοκλήρου, επιχρισμένος με νεότερα επιχρίσματα, τα οποία έχουν σήμερα σε μεγάλο ποσοστό καταπέσει αποκαλύπτοντας δύο τουλάχιστον στρώματα τοιχογραφιών. Το νεότερο, που εντοπίζεται κυρίως στο ιερό, χρονολογείται με επιγραφή στο 1723¹⁹. Το παλαιότερο στρώμα, τμήματα του οποίου έχουν αποκαλυφθεί στο δυτικό τμήμα του ναού, φαίνεται να τοποθετούν οι Mango και Ševčenko στο 14ο αιώνα²⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παραστάσεις αρχοντικών οικογενειών κυπτόρων στους πλάγιους τοίχους του νάρθηκα²¹.

Ο ναός της Παντοβασιλίσσας παρουσίαζε εξωτερικά

δο, *Εκκλησίες* 1, 93-110) που χαρακτηρίζεται «θολοσκεπής βασιλική... με κάποια «διάθεση» σταυροειδούς εκφράσεως» (στο ίδιο, 107) και Αγίου Γεωργίου Σόλου Καλαβρύτων (Α. Μπιρμπίλη-Αγοροπούλου, Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Σόλο Καλαβρύτων, *Εκκλησίες* 6, 111-126), που θεωρείται μεν ότι ανήκει στον τύπο της «τρικλιτής θολοσκεπής βασιλικής με τρούλλο», αφετηρία του οποίου είναι η «υστεροβυζαντινή τρικόλιτη βασιλική στην οποία έχουν καταργηθεί τα υπερώα και καλύπτεται με ενιαία δικλινή στέγη», σημειώνεται όμως ότι η διαμόρφωση των στεγών μπορεί να γίνεται κατά μίμηση του εγγεγραμμένου σταυροειδούς και ότι, όταν η στήριξη του τρούλλου γίνεται σε έξι ή σε τέσσερα

στηρίγματα, «ίσως τότε να σχετίζεται επίσης με την παράδοση του εγγεγραμμένου σταυροειδούς» (στο ίδιο, 116).

¹⁷ Για κτιστούς από πλίνθους ή από πλακοειδείς λίθους, επιχρισμένους κοσμήτες, βλ. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* (υποσημ. 13), 168. Βλ. επίσης Στ. Μαμαλούκος, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001, 196.

¹⁸ Mango - Ševčenko, *Marmara*, 239.

¹⁹ Στο ίδιο, 239-240.

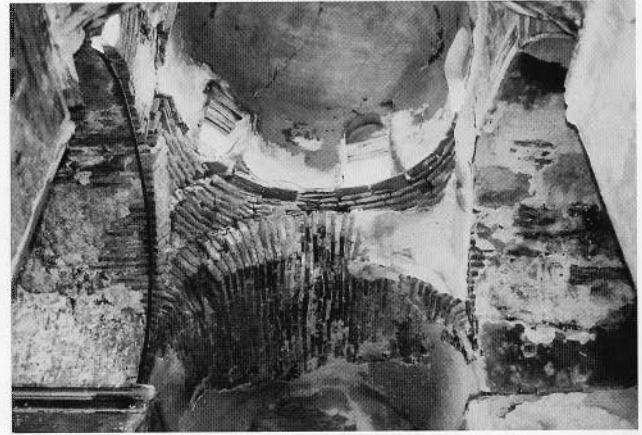
²⁰ Στο ίδιο, 240.

²¹ Στο ίδιο, 240.

Εικ. 9. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Αποψη του ιερού βήματος προς Α. (Ιούλιος 2001).

πλούσια διάταξη όγκων (Εικ. 8). Οι στέγες του φαίνεται ότι ήταν διαρθρωμένες κατά το συνήθη στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς τρόπο (Εικ. 6 και 8). Παρά τις μικρές σχετικά κλιμακώσεις των υψών τους, αυτές επέτρεπαν, όπως φαίνεται, να διαγράφεται εξωτερικά με σαφήνεια η διάρθρωση του εσωτερικού του

Εικ. 10. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Αποψη του εσωτερικού προς Β. (Ιούλιος 2001).

ναού. Τα παραβήματα και τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονταν με μονόριχτες στέγες. Για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής των στεγών των σκελών του σταυρού και των πλάγιων τμημάτων του νάρθηκα απαιτείται έρευνα: πιθανότερο φαίνεται να ήταν δίριχτες. Δεν είναι γνωστή η μορφή της στέγης του κεντρικού τμήματος του νάρθηκα. Οι στέγες καλύπτονταν κατά πάσα πιθανότητα με κεραμίδια.

Στη σύνθεση των όψεων του ναού διαπιστώνεται, όπως και στη διάρθρωση του εσωτερικού του, ένας ιδιόρρυθμος πειραματισμός. Οι πλάγιες όψεις του ναού (Εικ. 2 και 8) ήταν διαρθρωμένες με τυφλά αφιδώματα. Τα τόξα των δύο ανατολικών αφιδωμάτων περιέργως βαίνουν προς ανατολάς σε υφαψίδια και όχι σε παραστάδες (Εικ. 2). Η διάρθρωση των πλάγιων όψεων του κυρίως ναού με τρία τυφλά αφιδώματα, από τα οποία το κεντρικό είναι ψηλότερο, θυμίζει έντονα αντίστοιχες διατάξεις που απαντούν σε απλούς τετράστυλους ναούς της λεγομένης «Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως»²². Πρόκειται για τη διάταξη «με θριαμβικό τόξο» (triumphal arch), σύμφωνα με τον όρο του Sl. Čurčić²³. Ωστόσο, εξαιτίας του μεγαλύτερου πλάτους των ανατολικών τυφλών αφιδωμάτων, το οποίο επιβάλλεται από την ιδιόμορφη διάταξη του ιερού, αλλά και της υπάρξεως υφα-

²² Σχετικά παραδείγματα βλ. πρόχειρα εις Ch. Bouras, Middle Byzantine Cruciform Churches on the Greek Islands, *Zograf* 27 (1998-1999), 7-16. Για τη διάρθρωση των πλάγιων όψεων των ναών του τύπου με τυφλά αφιδώματα βλ. στο ίδιο, 15.

²³ Sl. Čurčić, Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century, *L'art byzantin au début du XIVe siècle. Symposium de Gračanica, 1973*, Βελιγράδι 1978, 21.

Εικ. 11. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Η θολοδομία του νοτιοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος (Ιούλιος 2001).

Εικ. 12. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Η θολοδομία του βορειοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος (Ιούλιος 2001).

Εικ. 13. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Μερική άποψη του εσωτερικού προς Α. (Ιούλιος 2001).

ψιδίων αντί παραστάδων, που ήδη επισημάνθηκε, παρατηρείται εδώ μια χαρακτηριστική ασυμμετρία. Με τρία τυφλά αψιδώματα ήταν διαρθρωμένη και η δυτική όψη του ναού.

Στα τύμπανα των δύο πλάγιων αψιδωμάτων ήταν διαμορφωμένες αβαθείς κόγχες (Εικ. 4). Στην ανατολική όψη κυριαρχούν πλήρως η τρίπλευρη κόγχη του ιερού βήματος και οι ημικυκλικές των παραβημάτων (Εικ. 4, 5 και 14). Έχει παρατηρηθεί ότι το στοιχείο αυτό, μετα-

ξύ άλλων, συνδέει ενδεχομένως το βιθυνικό μνημείο με την «Ελλαδική Σχολή» όπου, πράγματι, η διάταξη αυτή απαντά συχνά²⁴. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δύσκολα ευσταθεί, καθώς όχι μόνο ο συνδυασμός τρίπλευρης κόγχης ιερού βήματος και ημικυκλικών κογχών παραβημάτων είναι από παλιά γνωστός στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας²⁵, αλλά έχει εφαρμοσθεί και στην ίδια την Τρίγλεια, στο Φατίχ Τζαμί²⁶. Είναι μάλλον πιθανό αυτόν ακριβώς το ναό να είχε ως υπόδει-

²⁴ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 604, σημ. 78.

²⁵ Γεώργιος Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλο-*

νίκη, Αθήνα 2003, 66-70.

²⁶ Για το Φατίχ Τζαμί βλ. Hasluck, *Bithynica*, ό.π. (υποσημ. 1), 287-

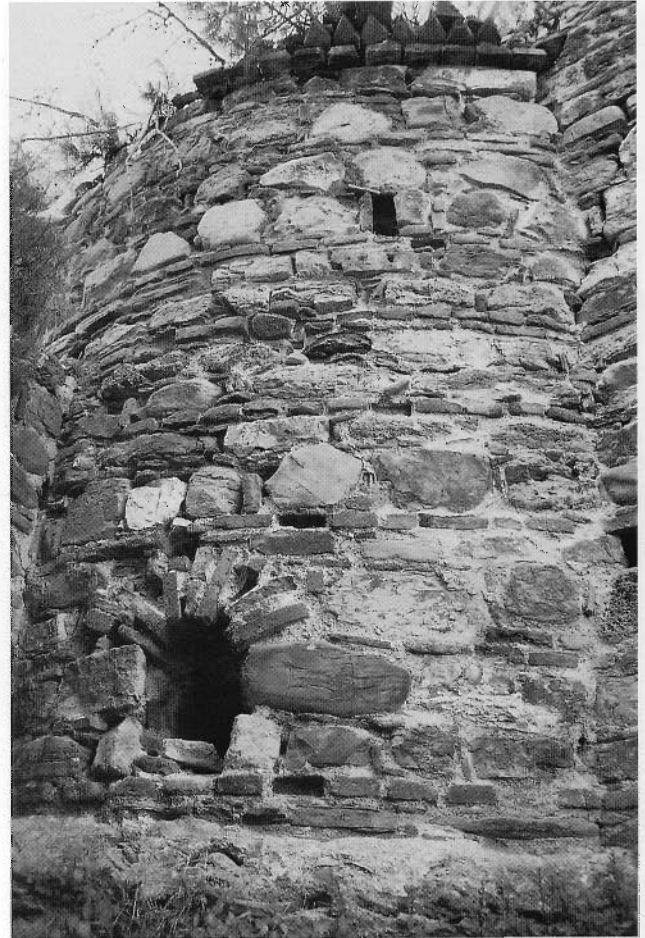

Εικ. 14. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Η κόγχη του ιερού βήματος (Ιούλιος 2001) (φωτ. Χ. Μπούρας).

μα ο αρχιτέκτων της Παντοβασίλισσας στη διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς της εκκλησίας. Σε αντίθεση με τις εντελώς αδιάρθρωτες κόγχες των παραβημάτων, η κόγχη του ιερού βήματος ήταν σχετικώς πλούσια διαρθρωμένη²⁷ (Εικ. 14). Στο επάνω μέρος της διαμορφώνεται μια ζώνη με τρεις κόγχες, μία σε κάθε πλευρά, διάταξη που απαντά σε κωνσταντινουπολίτικα μνημεία από τον 11ο αιώνα. Τα τόξα των κογχών πλαισιώνονται από ελαφρά προέχουσα ταινία κατασκευασμένη από λοξότμητες πλίνθους.

Οι τοίχοι του κτιρίου είναι κατασκευασμένοι από απλές σειρές πλίνθων, οι οποίες εναλλάσσονται με δύο δόμους αργών λίθων, στους κατακόρυφους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται συχνά κατακόρυφες πλίνθοι

Εικ. 15. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασίλισσας. Η κόγχη του διακονικού (Ιούλιος 2001).

κατά έναν τύπο ατελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος (Εικ. 16 και 17). Πρόκειται για χαρακτηριστική τοιχοποιία της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην περιοχή της Βιθυνίας²⁸. Κατά τόπους, όπως στο επάνω μέρος της κόγχης του αγίου βήματος και στην αβαθή κόγχη της δυτικής όψεως, η τοιχοποιία είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Ψηλά στην κόγχη του ιερού βήματος, με-

291. Eyice, *Monuments anatoliens*, ό.π. (υποσημ. 1), 316. Mango - Ševčenko, *Marmara*, 236-238. Pekak, *Zeytinbağı (Trigeia) Bizans Döneme Kiliseleri ve "Fatih Camii"* (*Tarihi ve Mimarisi*), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Άγκυρα 1991 (αδημοσ. διδακτ. διατριβή). Ο ίδιος, *Zeytinbağı/Trilye*, ό.π. (υποσημ. 1), 310-314. R. Ousterhout,

Master Builders of Byzantium, Princeton, N.J. 1999, 17, 33, 75, 142.

²⁷ Για τη διάρθρωση της κόγχης βλ. και Βελένης, *Ερμηνεία* (υποσημ. 1), 210.

²⁸ Για την τοιχοποιία βλ. Mango - Ševčenko, *Marmara*, 239. Πρβλ. Ousterhout, *Constantinople, Bithynia*, ό.π. (υποσημ. 1), 87.

Εικ. 16. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Μερική άποψη της νότιας πλευράς (Ιούλιος 2001).

ταξύ των κογχών, σειρές λαξευτών πωρολίθων εναλλάσσονται με απλές σειρές πλίνθων, ενώ πιο ψηλά πλίνθοι σχηματίζουν περιορισμένης εκτάσεως κεραμικό διάκοσμο (Εικ. 14). Στην κόγχη, εξάλλου, της δυτικής όψεως, μεταξύ των σειρών των πλίνθων, παρεμβάλλονται δύο δόμοι καλολαξευμένων πωρολίθων.

Τα τόξα των τυφλών αφιδωμάτων των πλάγιων όψεων είναι μικτής κατασκευής, από πώρινους θολίτες και πλίνθους εναλλάξ²⁹, και έχουν χαρακτηριστική απότμηση στην ακμή τους. Εκείνα της βόρειας όψεως και μόνο περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία³⁰. Τα τόξα των αφιδωμάτων που αντιστοιχούν στην εγκάρσια κε-

ραία του σταυρού είναι εξ ολοκλήρου πλίνθινα (Εικ. 16). Δεν αποκλείεται αυτά να έχουν ανακατασκευασθεί κατά τις εκτεταμένες επεμβάσεις του 19ου αιώνα. Το θέμα απαιτεί περαιτέρω έρευνα. Τα τόξα και οι θόλοι του ναού είναι εξ ολοκλήρου πλίνθινα, όπως συνήθως στην περιοχή της Κωνσταντινουπόλεως (Εικ. 3, 9 και 10). Σύστημα ισχυρών ξύλινων ελκυστήρων, το οποίο πιθανότατα συνδέεται με αφανείς ξυλοδεσιές υπήρχε στη στάθμη γενέσεως των τόξων³¹ (Εικ. 7 και 13).

Τα γείσα των στεγών του ναού ήταν απλά πλίνθινα οδοντωτά. Για την κατασκευή τους δεν έχουν χρησιμοποιηθεί, όπως συνήθως, κοινές επιμήκεις πλίνθοι σε λοξή

²⁹ Mango - Ševčenko, Marmara, 239. Πρβλ. Ousterhout, Constantinople, Bithynia, ό.π. (υποσημ. 1), 87. Για τα μικτά τόξα βλ. Βελένης, *Ερμηνεία*, 98-106.

³⁰ Mango - Ševčenko, Marmara, 239.

³¹ Σχετικά με την ενίσχυση τοίχων με ξυλοδεσιές βλ. Μαμαλούκος, *Καθολικό μονής Βατοπεδίου* (υποσημ. 17), 179, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

Εικ. 17. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Μερική άποψη από Β. (Ιούλιος 2001).

διάταξη, αλλά ειδικής κατασκευής οξύληκτα τούβλα (Εικ. 15). Ενδιαφέρον κατασκευαστικό στοιχείο του ναού αποτελεί η ιδιότυπη θεμελίωση της ανατολικής πλευράς του σε άνηδρο κατασκευασμένο από κορμούς κίωνων τοποθετημένων οριζόντια εν σειρά³² (Εικ. 1, 4 και 18). Η κατασκευαστική αυτή ιδιομορφία είναι δυσερμήνευτη δεδομένου ότι το έδαφος, το οποίο είναι αρκετά σταθερό, δεν δικαιολογεί την εξεζητημένη αυτή τεχνική λύση. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι κατά το 14ο αιώνα τα spolia ήταν πολύτιμα. Ως υπόθεση εργασίας για περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε εν-

Εικ. 18. Τρίγλεια. Ναός Παντοβασιλίσσας. Η θεμελίωση της ανατολικής πλευράς του ναού (Ιούλιος 2001) (φωτ. Χ. Μπούρας).

δεχομένως να διατυπωθεί η άποψη ότι το άνηδρο είναι κατασκευή προγενέστερη του σημερινού κτιρίου. Ο ιστορικός ναός της Παναγίας της Παντοβασιλίσσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας είναι ίσως η σπουδαιότερη σωζόμενη σήμερα υστεροβυζαντινή εκκλησία της, ζωτικής σημασίας για την αυτοκρατορία, περιοχής αυτής της Μικράς Ασίας. Παρά την κακή κατάσταση διατηρήσεώς του, η σημασία του ακριβώς χρονολογημένου μνημείου για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής της ύστερης βυζαντινής, αλλά και της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, είναι μεγάλη, καθώς αυτό διασώζει πλήθος στοιχείων, τα οποία μπορούν αποτελεσματικά να βοηθήσουν στη συστηματική μελέτη τόσο στον τομέα της τυπολογίας, όσο και της μορφολογίας και της κατασκευής.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2004

³² Mango - Ševčenko, Marmara, 239.

OBSERVATIONS ON THE ARCHITECTURE
OF THE CHURCH OF THE PANAGHIA PANTOBASILISSA
AT TRIGLEIA IN BITHYNIA

The paper presents some observation on the architecture of the church of the Panaghia Pantobasilissa (Kemerli Kilise) at Trigleia (mod. Zeytinbağı) in Bithynia, in the hope that these will contribute to the systematic study of this monument, which it certainly merits.

There is no reference in sources to the earlier history of the church. The monument had been dated on the basis of its morphological features to the late thirteenth century. It has been dated recently by the method of dendrochronology to shortly after 1336. The church was never converted into a mosque. After the earthquake in 1855 it was repaired extensively and functioned as a Christian place of worship until 1922. Today it is in ruins.

The church is a peculiar variation of the composite, four-column, cross-in-square type (and not of the simple, four-column type, as it has been characterized), since its sanctuary was fully elaborated, with bema and rudimentary parabemata, the roofing of which with semicylindrical vaults was distinguished from that of the east arm of the cross and of the east corner bays respectively, but presented on the one hand compression and on the other interpenetration with the space of the nave. Experimentation is obvious in this unique arrangement. The nave was roofed with barrel vaults on the arms of the cross and with calottes on the corner bays. The roof of the narthex was tripartite. The two lateral spaces were most probably roofed with barrel vaults and the central space possibly with a cross-vault or a calotte.

The narthex was unified with the nave, since in the position of the west wall of the latter two columns existed from the outset. Despite this interesting way of achieving the full unification of the narthex with the nave, it has been of only passing and circumstantial concern to research. From the known examples, it seems that this is a phenomenon of church building in the Late Byzantine period, unknown earlier, although this could be considered as representing the end product of an early tendency of unification of the spaces of the nave and the narthex through large arched openings and tribela in place of portals. The practice of unifying the

narthex with the nave continued throughout the Ottoman period. In fact, in very many cases the basilica character of many churches, which otherwise present mostly features of the cross-in-square type, are due to precisely this practice.

The walls of the nave are articulated inside with strong protruding piers, in correspondence to the arches that bore the vaulting, the springing of which is defined by a plastered brick cornice. The marble columns supporting the vaulting of the nave, together with their bases and capitals are *spolia*. The nave has at least two layers of wall-paintings. The earlier is dated to the fourteenth century and the later to 1723.

The exterior of the Pantobasilissa church presents a rich arrangement of volumes. The tiled shed roofs and pitched roofs apparently clearly described outside the articulation of the inside.

In the synthesis of the faces of the church, a peculiar experimentation is observed, as in the interior arrangement. On the side walls and the west front were three blind arcades. The east front is completely dominated by the trihedral conch of the holy bema and the semicircular ones of the prothesis and diakonikon, an arrangement familiar from early on in the wider region of the Balkans and Asia Minor. In Trigleia itself it has been applied in the Fatih Camii, which the architect of the Pantobasilissa possibly used as a paradigm. The conches of the parabemata were not articulated, whereas the conch of the holy bema was rather richly articulated with conches on high, an arrangement encountered in Constantinopolitan monuments from the eleventh century.

The walls of the building are constructed of simple courses of bricks alternating with two courses of stones, in the rising joints of which vertical bricks are frequently inserted, in a kind of incomplete cloisonné system. This is typical masonry of Late Byzantine architecture in the region of Bithynia. Locally, however, as in the upper part of the conch of the holy bema and the shallow conch of the west front, the masonry is particularly careful.

High on the conch of the holy bema is a limited amount of ornamental brickwork. The arches of the blind arcades on the

lateral walls are of mixed construction of poros voussoirs alternating with bricks, and have characteristic bevelled edges. Those on the north face only are surrounded by a dentil band. The arches of the arcades corresponding to the horizontal arm of the cross are completely of brick. The arches and the vaults of the nave are completely of brick too, as is the norm in the area of Constantinople.

A system of strong wooden traction beams, which is most probably connected with hidden timber ties, existed at the level of the springing of the arches. The cornices of the roofs of the church were plain modillions of specially made bricks with pointed end. The east side of the church is founded on a terrace constructed of column shafts horizontally aligned.